

*Sevinc Arif qızı Quliyeva
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
E-mail:sevinc-quliyeva70@mail.ru*

ŞİRVANIN ORTA ƏSR MÜDAFİƏ İSTEHKAMLARININ MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ HAQQINDA

Açar sözlər: Şirvan, orta əsrlər, qala, arxeologiya, tarix

Ключевые слова: Ширван, средние века, башня, археология, история

Key words: Shirvan, middle ages, tower, archaeology, history

Azərbaycanın Şirvan bölgəsi orta əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətinin zəngin maddi mədəniyyəti ilə səciyyələnir. Tarixi-arxeoloji abidələr içərisində qala və istehkamlar bu baxımdan əhəmiyyətli yer tutur. Orta əsr şəhərlərinin hamısı demək olar ki, müdafiə olunmaq üçün mütləq qala divarları və başqa müdafiə qurğuları ilə əhatə olunurdu. Bu qurğular olmadan şəhərin dinc həyatını təmin etmək mümkün deyildi, çünki xarici müdaxilədən ancaq bu qurğuların vasitəsi ilə qorunmaq olardı. O zamanlar şəhərlərin müdafiəsi üçün indiki kimi daimi nizami hərbi qüvvələr yox idi. Ona görə də orta əsr şəhərlərinin hamısı həm qala divarları, həm də onların ətrafında qazılmış xəndəklərlə əhatə edilirdi. Bunlar aramsız düşmən hücumlarının qarşısını tamamilə almasa da müəyyən qədər maneə yaradırdı və bunun da nəticəsində şəhər əhalisinə şəhəri müdafiə etmək üçün vaxt qazandırır, hazırlıq işləri görülürdü.

Lakin uzun illər Azərbaycanda yerli mərkəzi təşkilatın olmaması səbəbindən bu cür müdafiə qurğularının öyrənilməsinə ciddi fikir verilməmişdir. Bu baxımdan 1923-cü ildə Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin təşkil edilməsi, 1924 və 1925-ci illərdəki Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin “Tarixi abidələrin qorunması və onların ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən dağıdılmasının qarşısının alınması” barədəki fərmanının abidələrə diqqət və qayğının artırılmasında mühüm rol oynamışdır (10, 7).

Şirvanın müdafiə istehkamları həm arxeoloji qazıntılar, həm də orta əsr səyyahlarının məlumatları əsasında öyrənilmişdir. Şirvan dedikdə, Dağıstandan cənuba doğru, Kürün cənub sahilləri, Muğan, Aran əraziləri nəzərdə tutulurdu. Vilayətin əsas şəhəri olan Şamaxı çox əlverişli təbii coğrafi bir ərazidə yerləşirdi. O dəniz səviyyəsindən 750 metr yüksəklikdə idi. Şəhərin şərq tərəfindən Pirsaat çayı axır, şimaldan onu Binəslı, Quşqan, şimal - qərbdən Pirdirəki və Gülüstan qalası, qərbdən isə Meysəri dağı əhatə edirdi. Şəhər təbii surətdə möhkəmləndirilmişdi. Onun indiki yerində çoxlu bulaqlar var idi (15, 20). Ərəb coğrafiyaşünası əl-Müqəddəsi göstərirdi ki, Şamaxıda axar sular və mən-zərəli dağlar var idi. Digər bir səyyah Yaqut əl-Həməvi onu hər cür şəraiti olan

şəhər, Həmdullah Qəzvini isə coğrafi xəritədə onun yerləşdiyi məkanı, iqlimini alqışlayırdı (15, 20).

Şəhərin qədim həyatı haqqındakı məlumatlar indiki şəhərin qərb tərəfində, Xınıslı kəndində aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə edilib. Hələ 1939-cu ildə bu ərazidə I əsrə aid qəbir tapılıb. Qazıntılar zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət abidələrinə əsasən qədim şəhərin yerinin indiki şəhərin yerində axtarmaq lazım gəldiyi müəyyənləşdirilib. Arxeoloji qazıntıların nəticələri VII əsrdə Şamaxı əhalisinin Pinə Şirvan deyilən yerə köçürüldüyünü söyləməyə əsa verir. Bu yer indiki Şamaxının beş - altı km şimal qərbində, Gülüstan qalasının yaxınlığında yerləşir. Orta əsr Şamaxı şəhərinin yerinin müəyyənləşdirilməsində arxeoloji dəlillərlə yanaşı, orta əsr müəlliflərinin məlumatları da diqqətəlayiqdir. X əsrdə yaşamış əl-Müqəddəsi qeyd edir ki, Şamaxı dağ yamacında yerləşir.

Adam Olearinin çəkdiyi şəkllə görə Şamaxı Gülüstan dağının cənub şərqində olmuşdur. Bu mənzərəni biz Antoni Cenkinsonun çəkdiyi şəkildən də görə bilərik. Bu məlumatlara və həmçinin uçmuş qala divarlarının bərpa edilmiş planına əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, orta əsr Şamaxı şəhəri elə indiki şəhərin yerində olmuşdur. Qazıntılar aparılarkən Şamaxı şəhərində iki mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. II təbəqədə 2,5 metr dərinlikdə qala divarlarının qalıqları tapılmışdır (15, 27). Divarın xarici tərəfi yonulmamış daşlardan hörülmüşdür. Hörgünün arası əhəng və gillə qarışdırılmış xırda daşlarla doldurulmuşdur. Bu divarın xarici tərəfinin dörd cərgə yonulmuş daşları indi də qalır.

Sonra arxeoloji qazıntılar zamanı şəhərin divarlarının davamı üzə çıxarılmışdır. Bu hissədə aşkar olunmuş qala divarlarının tikinti texnikası və işlənmiş materiallardan aydın olur ki, onlar bir-birinə oxşar divarlardır. Qazıntıların növbəti mərhələsində bir çox yeni materiallar aşkar edilmişdir. Bu qazıntılarda əsas məqsəd Adam Olearinin çəkdiyi rəsmdə göstərilən qala divarlarını aşkar etmək olmuşdur. Müşahidələr zamanı həmin ərazidə olan yamacın cənub tərəfində iki qala divarı və qüllə aşkar edilmişdir. Bu divarlar nisbətən yaxşı yonulmuş daşlardan tikilmişdir. Şəhərdə qazıntı işləri aparən H.Ciddi müəyyən etmişdir ki, həmin divarlar bünövrədən 5-6 metr hündürlükdə torpaqla örtülmüşdür. Burada tapılmış materiallara əsasən divarların uçma tarixi müəyyənləşdirilmişdir. Bu ərazidə yuxarıda göstərilən qüllədən üç metr məsafədə çox maraqlı bir abidə də tapılmışdır. Şamaxı şəhərinin özündə aparılan və şərti olaraq 11 qazıntı sahəsi adlandırılan hissədə iki metr dərinlikdə, eni 2.5 metr olan növbəti qala divarı aşkar edilmişdir. Bu divarın da xarici tərəfi yonulmuş, içərisi isə çapıq və yumru daşlardan hörülmüşdür. Divarlardakı daşlar əhəng palçığı ilə bir-birinə bərkidilmişdir. Divarın davamı III sahə adlandırılan yerə gedib çıxır. Onun uzunluğu təxminən 200 metrdir və o qalınlığına və tikinti texnikasına görə əvvəlki divarlara oxşayır. Hər iki ərazidə olan divarların bünövrələri IX-X əsr təbəqələrinə aiddir və onların istiqaməti göstərir ki, divarlar şəhərin mərkəzindəki təpəni əhatə edir (15, 41).

Bu divarların bünövrələrindəki tikinti materialları saxsı məmulatları, sikkələr və divarların hörgüsündən aydın olur ki, onlar təqribən XI əsrdə tikilmişdir. Buna əsaslanaraq demək olar ki, bu divarlar Şirvan hökmdarları

tərəfindən Şamaxının (Yəzidiyyənin) ətrafına çəkilən divardır. Bu dövrdə Şirvanşahlar İç qala kimi, Güllüstan qalasından istifadə edirdilər.

XIII əsrin əvvəllərində Şirvanın müdafiə qurğuları içərisində Güllüstan qalasının rolu xeyli artdı. O təkcə sığınacaq kimi deyil, eyni zamanda Şirvanşahların Şamaxıdan sonra əsas iqamətgahı idi. Burada aparılmış müşahidələrə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, onun qala divarları və qüllələri yenidən tikilmişdir. Belə qurğular yenidən tikilərkən və bərpa olunarkən əvvəlki formasından xeyli böyük olurdu. Burada da qala divarlarının xarici tərəfi yonulmuş daşlardan hörülmüşdür. Onların tikintisi zamanı palçığa çoxlu əhəng qatılmışdır. Divarların içərisi isə sındırılmış daşlardan ibarətdir, onlar da birbirinə qum, gil və əhənglə birləşdirilmişdir. Qüllənin diametri 7 metr imiş. Onun diametrinə əsasən belə bir fikir söyləmək olar ki, qüllə həm də xeyli hündür olmuşdur. Qala divarlarının möhkəmliyini təmin etmək üçün hər 3,5 metrdən bir kvadrat şəkilli ağır dayaqlar qoyulmuşdur. Çox təəssüf ki qala divarlarının xeyli hissəsi yaşayış evlərinin altından keçdiyi üçün onları qazıb çıxarmaq və tədqiq etmək mümkün olmamışdır. Qalanın qalan divarlarının və uçmuş qüllələrinin qalıqlarını bərpa etmək üçün Rus hərbi mühəndislərinin 1839-1844-cü illərdə tərtib etdikləri sxemlər və plan çox lazımlı materialdır. Bu sxemlərdə qala divarlarının çoxüzü (altıbucaqlı) planı göstərilir. Divarların hər küncündə silindr formalı qüllələr vardır. 1839-cu ildə işlənmiş plana əsasən bu istehkam Bala qala kimi göstərilir.

Arxeoloji tədqiqatlar həmin qala divarının XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində tikildiyini göstərir. Belə bir fikir yürütmək olar ki, bu qala divarları arxasında şamaxılılar moñqollara qarşı mübarizə aparmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan dövrdə Şamaxı şəhərinin sahəsi göstərilən ərazilərlə məhdudlaşmırdı. Qala divarlarının müxtəlif yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar belə bir fikir yürütməyə imkan verir ki, bu dövrdə şəhərin sərhədləri cənubda Zoğalavay çayına, qərbdə Santorpaq deyilən yerə, şərqdə isə Cuhudlar məhəlləsinə qədər gedib çıxırdı. Şəhərin bu hissəsi Bayır şəhər adlanırdı. XII əsr səyahətçilərinin məlumatlarına görə şəhər ikinci müdafiə divarı ilə əhatə olunmuşdur. Bu tikintilərin tarixi bizə məlum deyil. Çox güman ki, bu qala divarları Müsəlman İntibahı dövründə sənətin və ticarətin inkişafı nəticəsində inşa edilmişdir.

Buradakı qala divarlarının forması XVIII əsr rus rəssamı Sergeyevin çəkdiyi şəkillərdən bizə məlumdur. Rəsmlərə əsasən Bayır şəhərin divarları əyri və dolanbac şəkillidir. Çox güman ki, bu da şəhərin yerləşdiyi təbii şəraitlə bağlıdır. Bu rəsmlərə əsasən demək olar ki, həmin divarların cənub hissəsi Cümə məscidinin arxasından qalxaraq qərb və şərq istiqamətilə dağ ətəyindən keçir, II qala divarlarından kənarda isə Rabat yerləşir ki, onun da əhalisinin əksəriyyəti Zoğalavay çayının və Pirsaatın cənub və şərq sahillərində yerləşir (15, 43).

Şirvanın əsas müdafiə qurğularından olan Güllüstan qalasından baxdıqda Şamaxı şəhəri çox aydın görünür. Burada 1939 və 1958-ci illərdə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Qazıntılar zamanı ərazidə çoxlu maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir. Bunlardan başqa burada üzəri boz rənglə şirlənmiş

bişmiş kərpic qalıqları da aşkarlanmışdır. Qazıntılar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Gülüstan qalasının divar və bürcləri əsas etibarilə iki hissədən ibarət olub. Birinci qalanın yerləşdiyi dağın yuxarısındakı geniş meydançanı cənub və qərb tərəfdən əhatə edən və Xınıslı kəndindən aydın görünən ön istehkamin ikincisi isə dağın ən yüksək zirvəsində tikilən arxa istehkamin (Narınqalanın) divar və bürc qalıqlarından ibarətdir. Burada qala divarlarının eni aşağı hissələrdə 2,5-3 metrdir. Divarın eninə əsasən belə bir fikir yürütmək olar ki, onun hündürlüyü 4-5 metr olmuşdur. Təsvir olunan bu qala divarı (ön istehkam) VI bürcə çatdıqdan sonra şimala doğru dönür və orada Narınqalanın bürcü ilə birləşir (4, 45). Qalanın gizli yolu şimal tərəfdə yerləşir.

İndi qalanın qalıqlarına baxarkən onun o dövrdə nə qədər əzəmətli olduğunu təsvir etmək olar. Hal-hazırda da qalanın uçmuş müdafiə bürcü yenə də əzəmətlidir. Narınqalanın cənub-şərq tərəfində geniş və dərin çökəklik görünür. Bu çox güman ki, bütün orta əsr şəhərləri üçün xarakterik olan şəhər qala divarları ətrafında qazılmış xəndəyin qalığıdır. Bu dövrlərdə Azərbaycanda tikilən əsas qalalar iri qayalar üzərində inşa edilirdi. XII əsrin abidəsi olan Bakı Qız qalası, Goranboyda Gülüstan (Qız) qalası, Naxçıvanda Əlincə qalası, Gədəbəydə Koroğlu qalası, Qız qalası, Göy-göl rayonunda Balçılı qalası da iri qaya üzərində tikilmişdir. "Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuşdur ki, qala divarının bünövrəsi altında qaya düz üfüqi vəziyyətdə olmayıb qərbdən şərqə doğru xeyli mailidir" (8, 227).

1957-1961-ci illərdə Gülüstan qalasında aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı qalanın Narınqala hissəsində böyük qala kompleksinə aid olan dörd otaq və uzun, ensiz sahə aşkar edilmişdir. Aşkar edilmiş bu otaqlar Narınqalanın şimal-şərq hissəsindədir.

1968-ci ildə Şamaxı şəhərində tədqiqatlar aparılarkən diametri 40 sm olan daşlar tapılmışdır. Çox güman ki, bunlar Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı istifadə edilən topların mərmiləridir.

Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının orta əsr abidələrini tədqiq edən dəstəsi 1970-ci ildə arxeoloji qazıntılar apararkən orta əsr Şamaxı şəhərinin bürc və qala divarlarının yeni izlərini aşkar etmişdir. Bürc və qala divarları yaxşı yonulmuş daşla qum və əhəng qarışığından düzəldilmiş məhlulla hörülmüşdür. Burada aşkar edilmiş bürcün diametri 7 metr, hündürlüyü isə özülə qədər 5 metrdir. Bürcə bitişik olan divar şərq istiqamətində davam edir (13, 30).

Şirvanın digər bir müdafiə qurğusu olan Buğurt qalasında da müşahidələr aparılmışdır. Lakin onun tikilməsi tarixi hələlik dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. 1966 və 1970-ci illərdə burada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı bir sıra arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir. Bunlara əsasən qalanın tikilmə tarixini təxminə müəyyənləşdirmək olar. Həmin materiallar əsasən şirli və şirsiz saxsı məmulatları, fayans qab parçaları, şüşə və metal zinət əşyalarından ibarətdir. Bunların içərisində səkkizguşəli ulduz və bir-biri içərisinə keçirilmiş hörmə formalı naxışı olan qab oturacaqları diqqəti cəlb edir. Ulduz naxışı Şamaxı ustalarına xas olan bir naxışdır. Tədqiqatlar zamanı qala ətrafından tapılan tunc asma daha maraqlıdır. Asmanın yuxarı dairəsi eşmə formasındadır. Buğurt qalası yerləşən dağın zirvəsi və ətrafında külli miqdarda zinət şeylərinin tapılması buradan XI-XIII əsrlərdən möhkəm bir müdafiə istehkamı və sığınacaq yeri

kimi istifadə edildiyini göstərir. Memar K.Məmməd zadə XVIII-XIX əsr rus mühəndislərinin Şamaxı qala divarlarının qalıqlarından çəkdiqləri plan əsasında qala divarlarını bərpa etmişdir.

İndiyə qədər Azərbaycanda qala tipli istehkamlar az tədqiq edildiyinə görə Şirvan abidələrindən danışarkən Gülüstən qalası haqqında məlumatlar çox verilsə də Buğurt qalası barədə onlar azdır. Bu da təbii ki, Şamaxıda baş verən zəlzələlər nəticəsində abidələrin dağılması ilə bağlıdır.

Buğurt qalasında arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış şirsiz saxsı qablar Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində geniş yayılmış səhəng, küp və s. qab qırıqlarından ibarətdir. Beləliklə yazılı mənbələrdə Buğurt qalası adına XVI əsrdən təsadüf olursa da arxeoloji qazıntılar qalanın daha qədim dövrə aid olduğunu göstərir.

Adam Olearinin çəkdiyi rəsmdən aydın görünür ki, Pirdirəki və Gülüstən dağları şəhərin şimal – qərbindədir. Şirvanın Buğurt qalası həm yerinə, həm də istehkamlarının quruluşuna görə Azərbaycanın digər orta əsr qalalarından fərqlənir. Onun istehkamları bir-birinə bitişik olan dağ aşırımlarından və ya onların zirvəsindən ibarətdir. Bu istehkamlar təbii şəraitə uyğun tikilərək bir-birini tamamlayır və vahid silsilə təşkil edir. Müşahidələr zamanı Qız qalasının (Gülüstən) Buğurt qalasından xeyli əvvəl tikildiyi müəyyən edilmişdir. Şamaxı qala divarlarından danışdıqda isə onların hamısı aşkar olunub tədqiq edilməmişdir.

Şirvanşahların Bakıda hakimiyyətə gəlməsi barədə V.V.Bartold yazırdı: “əlimizdə Məhəmməd ibn Yəzidin Arrandan gəlməsi və İrənşah ünvanı daşınması haqqında Məsudinin xəbəri vardır. Titanski tərəfindən yuxarıda tapılmış bir iranlı coğrafiyaşünasın əlyazmasında üç mülkün-İrənin, Xursanın və Şirvanın bir adamın əlində olmasından söhbət gedir və Xursan adı altında Dərbənd, Şirvan və Qafqazla həmsərhəd olan bölgə başa düşülür. Xursan vilayətinin mərkəzi Şabran şəhəri idi. Hökmdar Şirvanşah, Xursanşah və İrənşah titulları daşıyırdı, amma sonralar Şirvanşah adı daha üstün oldu. Onun hərbi düşərgəsi Şamaxıdan bir fərsəng aralı idi. Bundan başqa Kürdüvan adlı yerdə ona məxsus olan və uzunluğu ilə genişliyi dörd fərsəx olan dağın mövcud olması qeyd olunur. Bu dağ tamamilə alınmaz hesab edilirdi. Şirvanşahın xəzinəsi və qvardiyası orada yerləşirdi” (1, 43-44).

Orta əsrlərdə Şirvanın siyasi həyatında baş verən hadisələr onu gücdən salır, iqtisadi həyata ağır zərbə vururdu. 1412-ci ildə Qaraqoyunlularla Şirvanın mübarizəsi şəhərin iqtisadi həyatına mənfi təsir göstərirdi. “Kəskin və inadlı döyüşlər müttəfiq qoşunların mühasirəyə düşməsi və məğlubiyyəti ilə bitir. Altmış yaşlı Şirvanşah İbrahim, oğlanları, qardaşı və gürcü çarı Konstantin Qara Yusif tərəfindən əsir alınır” (7, 45).

Qara Yusifin oğlu İsgəndər Şirvanın şəhər və kəndlərini dağıdır. Vəziyyətin belə olduğunu görən 1 Xəlilullah müttəfiqi Sultan Şahruxa (o Mərkəzi Asiya hökmdarı Teymurun oğlu idi) müraciət edərək deyir: “Əmir Qara Yusifin oğlu İsgəndər Şirvanın şəhər və qalalarını dağıtmaqla məşğuldur” (7, 53).

Səfəvi-Osmanlı müharibələri də Şirvanın iqtisadi həyatına ağır zərbə vurdu. Mənbələrdə deyilir ki, 1007-ci il Rəcəb ayının əvvəllərində (fevral, 1549) Şirvan vilayətinin keçmiş bəylərbəyi olan Yemişli Həsən paşa mülk məhsullarından göndərdiyi 100 yük ipəkdən 50 yük gəlib çatdı” (12, 67). XVI-XVII əsrin əvvəllərində Şirvan Qafqazın ən inkişaf etmiş ölkələrindən biri idi. Şirvanın mühüm şəhərləri olan Şamaxı və Bakıda Yaxın Şərqi və Mərkəzi Asiya, Rusiya və Avropa ölkələrindən gələn tacirlər alver edirdilər. “XVI-XVII əsrlərdə Şirvanın mühüm ticarət mərkəzi olan Şamaxı dörd böyük ticarət yolu üzərində yerləşərək şərq tərəfdən Bakı, Xəzər dənizi, Şimaldan Şabran, Dərbənd, qərbdən Bərzənc, Bərdə, cənubdan Cuvat-Təbriz və Cuvat-Ərdəbil yolları vasitəsi ilə beynəlxalq ticarətlə bağlı idi. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Şamaxı və Bakıdan əldə edilən şərq və qərb mənbəli maddi-mədəniyyət qalıqları həmin fikri bir daha təsdiq edir” (3, 23).

XVII əsrin əvvəllərində Rusiyaya Azərbaycanın Xəzər ətrafı vilayətlərdən neft də ixrac edilirdi. “Ticarət kitabında” neftin adı çəkilir. Bu kitabda rus tacirlərinə məsləhət görülür ki, “Şamaxıyadək dinc yol olmasa neft daşması dayanar” (14, 14). Bu dövrdə Səfəvilər dövlətində olmuş XVII əsr səyyahları ipək ticarətinin burada çox güclü olduğunu təsdiq edirlər. Təsədüfi deyil ki, 1604-cü ildə yazılmış bir sənəddə deyilir. “Dərbənddən Bakıya üç günlük, Şamaxıya üç günlük, Bakıda dayanmadan Tarkovdan birbaşa Şamaxıya beş günlük yoldur”.

Səfəvilər dövründə xüsusən də I Şah Abbasın hakimiyyəti zamanı “Şirvan Səfəvilər dövlətinin əsas ipək istehsal edən vilayəti idi. Burada çox güclü ipək istehsalı cəmlənmişdi və xam ipək ticarəti genişlənmişdi. Şirvan Avropa ölkələrində böyük tələbat olan xam ipəyin əsas ixrac edəni idi”.

Şirvanşahlar öz müstəqilliklərini itirdikdən sonra Səfəvilərin tərkibinə daxil oldu. “XVI əsrdə Azərbaycan üç bəylərbəyliyə bölünmüşdür. Mərkəzi Təbriz olan Azərbaycan, mərkəzi Şamaxı olan Şirvan və mərkəzi Gəncə olan Qarabağ” (2, 104). 1538-ci ildə “şahzadə Əlqas Mirzə Şamaxıda Şirvanşahlar taxtında oturduqdan sonra Bakı, Ərəş və Dərbəndə hakimlər təyin etdi”.

Mərkəzləşdirilmiş vahid Azərbaycan dövlətinin yaranmasından sonra şəhərlərin iqtisadi həyatında canlanma baş verdi. Təbriz, Bakı, Dərbənd, Şamaxı, Ərdəbil, Ərəş, Bərdə, Gəncə, Şabran, Tiflis, İrəvan, Naxçıvan və s. kimi Azərbaycan şəhərləri çox əlverişli bir coğrafi mövqedə yerləşir və iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri olmaqla əyalətlərin və vilayətlərin inzibati mərkəzləri idilər. XVI-XVII əsrlərdə şəhərlərin iqtisadi həyatında baş vermiş bu inkişaf onların ictimai-siyasi həyatında və idarəçilik quruluşunda da köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu dövrə qədər mövcud olmuş şəhər inzibati idarəçilik orqanları təkmilləşdirilərək yeni idarəçilik orqanları yaradıldı və onlara şəhərlərin idarə olunmasında yeni səlahiyyətlər verildi (5, 127).

Orta əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətinin qüvvətlənməsi və Şamaxının onun paytaxtı olması. şəhəri ən böyük ticarət mərkəzlərindən birinə çevirdi. Dərbənddən Gəncəyə oradan Bərdəyə, həmçinin Azərbaycanın cənub rayonlarına gedən karvan yollarının üstündə yerləşən Şamaxı həm də mühüm beynəlxalq ticarət mərkəzi idi. O zaman Şamaxıda 100 min nəfərə yaxın adam yaşayırdı (9, 52). Bu səbəbdəndir ki, o zaman Azərbaycanda olmuş Avropa səyyahları

Şirvandan yan ötə bilməmiş, öz səyahətnamə və yol qeydlərinə onun haqqında maraqlı məlumatlar daxil etmişlər (11, 6).

Son orta əsrlərdə, xüsusən XVI əsrdə Azərbaycanda, o cümlədən Şamaxıda sənət sahələri içərisində zərgərlik çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Moskvanın silah palatasında iki nadir zərgərlik sənəti nümunəsi vardır. Bunlardan biri zirehli başlıq, o biri isə komplekt xarakter daşıyan cüt dirsəklikdir. Dəbdəbəli zirehli başlığa biz ilk dəfə Şamaxıdan Rus çarı B.Qodunov üçün gətirilən silahların siyahısı arasında rast gəlirik (6, 21).

Tarixi mərkəzlərin qorunub saxlanması şəhərlərin ümumi inkişafına xələl gətirmir. Əksinə yeni memarlıq qədim ənənəyə söykənib ucalırsa, bu şəhərin öz siması daha da gözəlləşir. (14, 14).

Şirvanın orta əsr müdafiə istehkamlarının öyrənilməsi və tədqiqi sahəsində görülən işlər həm şəhərin, həm də onun müdafiə qurğularının tarixinin öyrənilməsi istiqamətində mühüm addımdır və Azərbaycanda memarlıq ənənələrinin yaşadılmasına xidmət edir. Gələcəkdə də ərazinin qala və istehkamlarında arxeoloji qazıntıların davam etdirilməsi nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Bakı, Elm. 1999, 160 s.
2. Cəfərli N.A. Səfəvilər dövləti, Hakimiyyət və idarəçilik orqanları, Hüquq ədəbiyyatı, Bakı, 2000, 200 s.
3. Ciddi H.Ə. Şamaxının qədim yolları və ticarət əlaqələri, //Elm və həyat jurnalı, 1972, №4, s. 22-23
4. Ciddi H.Ə. Gülüstan qalası, Bakı, Az SSR EA nəşriyyatı, 1967, 1 16 s.
5. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. Tarixə Şeyx Üveys, Bakı, Elm, 1984, 152 s.
6. Məmmədov A.M. Arxeologiya və etnoqrafiya (Dərslik), Gəncə, 2008, 237 s.
7. İbrahimov C.M. Qaraqoyunlu dövləti, Bakı, Azərnəşr, 1948, 88 s.
8. İsmizadə Ö.Ş. Bakı Qız qalasının özülünün quruluşu haqqında, //AMM VI c, Bakı, 1965, 223-232 s.
9. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri, Bakı, Azərbaycan dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1986, 96 s.
10. Məmmədov A.M. Qədim Gəncə (tarixi arxeoloji tədqiqat) Bakı, 2014, 175 s.
11. Məmmədov A.M. Qoşqarçay və Kürəkçay hövzələrinin tarixi-arxeoloji tədqiqi, Bakı, Elm, 2000, 96 s.
12. Məmmədzadə K.M. Azərbaycanın inşaat sənəti, Bakı, Elm, 1978, 212 s.
13. Salamzadə Ə.B. Qədim şəhərlərin yenidən qurulması //Elm və həyat jurnalı, 1970, №3, s. 8-9
14. Vəliyeva S.L. Şəhər mərkəzlərinin memarlığı, //Elm və həyat jurnalı, 1986, №3, s. 14-16
15. Джафарзаде И.М. Археологические раскопки 1946 г. в Бакинской бухте/Az. SSR EA Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, 1947, №7, 23 c.

Севиндж Ариф кызы Кулиева

**О МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ
СРЕДНЕВЕКОВЫХ ФОРТИФИКАЦИЙ ШИРВАНА**

РЕЗЮМЕ

Статья была посвящена материальной культуре и результатам археологических раскопок, которые проводились на территории Ширвана Азербайджана. В средневековый период Ширваншахов были построены различные укрепления и башни. Большинство из них были построены в Шамахи (Езидийях) и окрестностях. В результате археологических раскопок были обнаружены различные виды материальных культурных образцов, датируемых средневековому периоду.

Sevinj Arif gyzy Guliyeva

**ABOUT MATERIAL CULTURE OF MEDIEVAL
FORTIFICATIONS OF SHIRVAN**

SUMMARY

Article had been dedicated to material culture and results of archaeological excavations which was led in Shirvan territory of Azerbaijan. Different fortifications and towers had built in the medieval period at Shirvanshahs state. Most of them were built in Shamakhi (Yazidiyyah) and surroundings. As a result of the archaeological excavations there were unearthed different types of material cultural samples which dedicated to the medieval period.